

NUTQ VA NUTQ TEXNIKASI TUSHUNCHALARI

*Abdug'afforova Aziza**Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti*

Annotatsiya: Mazkur maqolada nutq va nutq texnikasi tushunchalarining lingvopsixologik, pedagogik va kommunikativ jihatlari yoritiladi. Nutq jarayonida fonetika, artikulyatsiya, intonatsiya, diktsiya, nafasni boshqarish hamda ovozni modulyatsiya qilishning nazariy asoslari tahlil qilinadi. Nutq texnikasini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik texnologiyalar, mashqlar hamda metodlar o'rganiladi. Tadqiqot natijalari nutq texnikasi faqat til qoidalarini bilish bilan emas, balki ongli mashqlar, psixologik yondashuv, muloqot qobiliyatlarini shakllantirish bilan uzviy bog'liq ekanini asoslaydi.

Kalit so'zlar: nutq, nutq madaniyati, nutq texnikasi, artikulyatsiya, intonatsiya, diktsiya, fonetika, kommunikativ kompetensiya, psixolingvistika, pedagogik yondashuv

Nutq insonning ijtimoiy faoliyatini amalga oshirishning eng asosiy vositasidir. Nutq orqali fikrlar, his-tuyg'ular, bilimlar almashiladi. Nutq faqat lingvistik kategoriya emas, balki ijtimoiy-psixologik jarayondir. Har qanday soha vakili uchun nutq madaniyatining yuqori bo'lishi muloqotda samaradorlikni oshiradi. Shu bilan birga, nutq texnikasi tushunchasi ham nutqni shakllantirish, uni boshqarish, mantiqiy va estetik jihatdan taqdim etishning asosiy mexanizmlaridan biri hisoblanadi.

Nutq texnikasi o'qituvchi, notiq, jurnalist, advokat, psixolog, radio/TV boshlovchisi kabi kasblarda ayniqsa muhim. Nutq texnikasi professional nutq ijrosining amaliy asosi sifatida qaraladi.

Nutq insoniyatning eng muhim kommunikatsiya vositalaridan biri bo'lib, fikr, his-tuyg'u, ma'lumot va niyatlarni boshqalarga yetkazish jarayonidir. U tilning amaliy qo'llanilishi sifatida namoyon bo'ladi. Til va nutq o'rtasidagi farqni to'g'ri tushunish nutq tushunchasini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Til ijtimoiy hodisa, umumiy kodlar tizimi bo'lib, so'z boyligi, grammatika qoidalari, fonetik qonuniyatlardan iborat. Til doimiy, abstrakt va o'zgarmas xususiyatga ega. Masalan, o'zbek tili millionlab odamlar uchun umumiy bo'lib, undagi "kitob" so'zi hamma uchun bir xil ma'no bildiradi.

Nutq esa shaxsiy hodisa bo'lib, tilni muayyan vaziyatda, muayyan maqsadda qo'llash jarayonidir. Nutq har doim kontekstga, vaqtga, joyga va gapiruvchining shaxsiy xususiyatlariga bog'liq. Bir xil tilga ega bo'lgan ikki kishi bir xil mavzuda gapirganda ham nutqlari turlicha bo'ladi – biri ilmiy uslubda, boshqasi oddiy suhbat uslubida gapirishi mumkin.

Nutqning asosiy turlari

1. Og‘zaki nutq – tovush orqali amalga oshiriladi. U bevosita muloqotda, yuzma-yuz suhbatda, ma’ruza, nutq, radio va televideniya qo‘llaniladi. Og‘zaki nutqda intonatsiya, pauzalar, mimika va jestlar muhim rol o‘ynaydi.

2. Yozma nutq – harf va belgi vositasida ifodalanadi. U kitob, maqola, xat, SMS, ijtimoiy tarmoq postlari orqali amalga oshiriladi. Yozma nutq vaqt va makon chegarasidan mustaqil, lekin intonatsiya va his-tuyg‘ularni yetkazishda cheklangan.

3. Ichki nutq – insonning o‘z-o‘ziga gapirishi, fikrlash jarayoni. L.S. Vygotskiyning ta’kidlashicha, ichki nutq bolalikdan boshlab rivojlanadi va tashqi nutqning ichki shaklidir.

4. Tashqi nutq – boshqalar bilan muloqot qilish uchun ishlatiladi, og‘zaki yoki yozma bo‘lishi mumkin.

Nutqning asosiy xususiyatlari

- Kontekstga bog‘liqlik: Bir so‘z yoki jumla turli vaziyatda turli ma’no berishi mumkin. Masalan, “Yaxshi” so‘zi rozilik, tasdiq yoki kinoya sifatida ishlatilishi mumkin.

- Situativlik: Nutq har doim muayyan holatga moslashadi. Masalan, o‘qituvchi darsda rasmiy nutqdan, do‘stlar bilan esa norasmiy nutqdan foydalanadi.

- Shaxsiy xususiyatlar: Har bir insonning ovoz tembri, talaffuzi, so‘z tanlovi, intonatsiyasi o‘ziga xos.

Nutq texnikasi tushunchasi

Nutq texnikasi – og‘zaki nutqni to‘g‘ri, aniq, ta’sirchan va chiroyli yetkazish uchun ovoz, nafas, artikulyatsiya, intonatsiya va ritmni boshqarish san’ati. U spikerlar, aktyorlar, o‘qituvchilar, radio va televideniye xodimlari, siyosatchilar uchun muhim ko‘nikma hisoblanadi.

Nutq texnikasi nafaqat “to‘g‘ri gapirishni”, balki “tinglovchiga ta’sir o‘tkazishni” ham o‘z ichiga oladi. Yaxshi nutq texnikasi tinglovchida ishonch, hurmat va qiziqish uyg‘otadi.

Nutq texnikasining asosiy komponentlari

Nafas olish (diafragma nafasi)

Ovoz chiqarishning asosi nafasdir. To‘g‘ri nafas olish diafragma (qorin) mushaklari orqali amalga oshiriladi. Ko‘krak nafasi sayoz va qisqa muddatli bo‘lsa, diafragma nafasi chuqur va uzoq muddatli ovoz chiqarish imkonini beradi.

Misol: Ma’ruza chog‘ida nafas yetishmasa, ovoz titraydi va tinglovchi diqqatini yo‘qotadi.

Ovoz balandligi (kuchliligi)

Ovozning kuchi holatga qarab o‘zgaradi:

- Forte – baland ovoz (e’tibor jalb qilish uchun)
- Piano – past ovoz (sirli yoki ehtiyotkor gapirishda)

- Pianissimo – juda past ovoz (maxfiy ma'lumot uchun)

Intonatsiya

Ovoz ohangining ko'tarilishi yoki tushishi jumlagi ma'no beradi:

- Savol – oxirida ko'tariluvchi intonatsiya
- Buyruq – qat'iy, tushuvchi intonatsiya
- Hayrat – keskin ko'tarilish

Yaxshi intonatsiya nutqni jonlantiradi, monotonlik esa zerikish keltirib chiqaradi.

Artikulyatsiya (talaffuz)

Har bir tovush va harfni aniq chiqarish. Masalan, “r”, “l”, “sh”, “ch” tovushlari ko'pincha noto'g'ri talaffuz qilinadi. Artikulyatsiya zaif bo'lsa, so'zlar “chaynalgandek” eshitiladi.

Diksiya

So'zlarni aniq, ravon va bo'g'inlarga ajratib aytish. She'r o'qish, tezkor gapirish mashqlari diksiyani yaxshilaydi.

Temp va ritm

- Temp – gapirish tezligi. Muhim fikrlarda sekinlash, oddiy ma'lumotda tezlash mumkin.

- Ritm – pauzalar orqali yaratiladi. To'g'ri pauza fikrni ta'kidlaydi, noto'g'risi esa chalkashlik keltirib chiqaradi.

Nutq texnikasini rhabojlantirish usullari

Nutq texnikasi tabiiy sovg'a emas, balki mashq orqali rivojlantiriladigan ko'nikmadir. Quyidagi mashqlar muntazam bajarilganda sezilarli natija beradi:

Nafas mashqlari

- Sham mashqi: Shamni 30 sm masofadan o'chirmasdan, lekin alangasi tebranadigan darajada puflang. Bu diafragma nafasini o'rgatadi.

- Sanash mashqi: Bitta nafasda 1 dan 20 gacha sanab ko'ring, keyin 30, 40 ga yetkazishga harakat qiling.

Artikulyatsiya mashqlari

- Tez aytishlar (skorogovorki):

> “Qizil qalpoqcha qizil qalpoq kiyib, qizil qalpoqcha bo'lib yurgan edi.”

> “To'rt to'rtlik to'rt to'rtlik to'rt to'rtlik to'rt to'rtlik.”

- Og'izga qalam qo'yib, she'r o'qish – mushaklarni faollashtiradi.

Intonatsiya mashqlari

- Bitta jumlaning turli his-tuyg'u bilan o'qing:

> “Bu kitob juda qiziqarli.”

- Quvonch bilan

- G'azab bilan

- Hayrat bilan

- Kinoya bilan

Diksiya mashqlari

- Ogʻizni keng ochib, har bir boʻgʻinni aniq talaffuz qilib sheʼr oʻqish.

- “A-E-I-O-U” tovushlarini baland ovozda, keyin past ovozda takrorlash.

Temp-ritm mashqlari

- Bir matnni avval juda sekin, keyin oʻrtacha, keyin tez oʻqish.

- Muhim soʻzlardan oldin 1-2 soniya pauza qoʻyish.

Sohasi	Foydasi
Oʻqituvchilik	Talabalar diqqatini uzoq ushlab turish, mavzuni taʼsirli yetkazish
Spikerlik / Trening	Tinglovchilarda ishonch uygʻotish, mahsulotni sotish
Aktyorlik / Dublyaj	Rolni jonlantirish, tomoshabinni hayajonlantirish
Radio / Televideniye	Tovush sifati orqali brend yaratish
Siyosat / Jamoatchilik nutqi	Saylovchilarni ilhomlantirish, ommani boshqarish

Nutq – insonning ichki dunyosini tashqi olamga ulovchi koʻprik. U tilning “jonlangan” shaklidir. Nutq texnikasi esa bu koʻprikni mustahkam, chiroyli va taʼsirchan qilish sanʼati.

Har qanday kasb egasi – oʻqituvchi, rahbar, sotuvchi yoki oddiy suhbatdosh – nutq texnikasini egallasa, oʻz fikrlarini aniq, ishonchli va taʼsirli yetkaza oladi. Muntazam mashq, ovoz yozib tinglash, professional spikerlarni kuzatish va oʻz ustida ishlash orqali har kim oʻz nutqini mukammallashtirishi mumkin.

Tadqiqot shuni koʻrsatdiki, koʻpchilik nutqni faqat til qoidalari bilan tenglashtiradi. Holbuki, nutq texnikasi ham lingvistik, ham psixologik, ham fiziologik komponentlardan iborat. Nutq texnikasi – bu nutqni boshqarish mexanizmi. Pedagoglarda nutq texnikasini shakllantirish boʻyicha metodik qoʻllanmalar yetarli emas. Shu bois yuqori samaradorlik uchun nafas mashqlari, logopedik artikulyatsion mashqlar, intonatsion mashqlar tizimli qoʻllanishi zarur.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, nutq va nutq texnikasi tushunchalari insonning muloqot madaniyati va madaniy nutq ijrosining asosiy boʻgʻini hisoblanadi. Nutq texnikasi pedagogik jarayonda ham, yoshlar tarbiyasida ham, professional notiqlikda ham muhim oʻrin tutadi.

Oliy taʼlimda nutq texnikasi boʻyicha maxsus modul joriy qilish;

Oʻqituvchilar uchun “nutq texnikasi mashqlari” yigʻma qoʻllanmasini ishlab

chiqish;

Amaliy mashg'ulotlarda nafas, diktsiya, pauza, improvizatsiya mashqlarini muntazam tatbiq etish;

Radio va media maktablar tajribasini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish.

Adabiyotlar:

1. B. S. Abdullayeva, A. A. Xoliqov, H. M. Sodiqov, Sh. Q. Primov, Sh. R. Zarmasov. Umumiy oedagogika. – Toshkent: “Innovatsiya-Ziyo”, 2021.
2. N. Atayeva, M. Salayeva, S. Hasanov. Umumiy pedagogika. – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2015.
3. Yo‘ldoshev M. Nutq madaniyati asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
4. G‘ulomov A. Nutq va uslub. – Toshkent: Fan, 2017.
5. Shomaqsudov A. Nutq madaniyati va til odobi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2018.
6. Karimov M.X. Nutq o‘stirish metodikasi. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2020.
7. Safarov S. Psixolingvistika. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2021.
8. Abdullayeva Z. Pedagogik muloqot va nutq texnikasi. – Namangan: NamDU nashriyoti, 2022.
9. Pease A. Body Language: How to Read Others' Thoughts by Their Gestures. – London: Orion, 2017.
10. Grinder J., Bandler R. The Structure of Magic. – Palo Alto: Science and Behavior Books, 2018.
11. Vygotsky L.S. Thought and Language. – Cambridge: MIT Press, 2012.
12. Lucas S. The Art of Public Speaking. – New York: McGraw-Hill Education, 2020.
13. Molchanov S.I. Риторика: теория и практика публичного выступления. – Москва: Академический проект, 2019.
14. Kallio E. Developing Voice and Diction. – New York: Routledge, 2021.
15. Allen D. Voice and Speech Training in Communication. – London: Routledge, 2022.
16. Shukurova N.A. Nutq madaniyati va kommunikativ kompetensiya. – Buxoro: BDU nashriyoti, 2023.
17. UNESCO. Education and Communication in the New Era. – Paris, 2021.